

Яна Примаченко

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

У статті досліджено, як у ході дискусій у середовищі північноамериканської української діаспори відбувалося становлення історіографії Акта відновлення Української держави. Розглянуто напрацювання еміграційних істориків з ОУН(б) й ОУН(м), а також представників поміркованих політичних течій.
Ключові слова: США, Канада, історіографія, Акт відновлення Української держави.

Yana Prymachenko

Pro and Contra: Ukrainian Statehood Reestablishment Act 1941 in the Intellectual Discourse of the North American Diaspora

The article studies how within discussions in environment of the North American Ukrainian diaspora arised the foundation of the Ukrainian Statehood Reestablishment Act historiography. The author examined groundworks of the emigratory historians from OUN(B), OUN(M) and representatives of the moderate political trends.

Key words: USA, Canada, historiography, Ukrainian State Reestablishment Act.

PRO AND CONTRA: АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1941 р. В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ДИСКУСІЯХ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Колективна пам'ять, національний міф та символи формують поле національної ідентичності. Тому український націоналістичний рух має посісти своє місце в кожній з цих структур. Праця історика, так чи інакше, ставить його в авангард процесів формування національної пам'яті.

Північноамериканська історіографія націоналістичного руху своїм корінням виходила з праць публіцистично-мемуарного характеру, які писалися українськими повоєнними емігрантами, колишніми учасниками руху. Ці дослідники потрапляли в полон власної пам'яті, і, за невеликими виключеннями, не в змозі були дати об'єктивну оцінку описуваних ними подій. Не останню роль зіграв і зовнішній тиск негативного сприйняття націоналістичних концепцій на Заході. Тільки з появою нового «діаспорного» покоління українців можна говорити про початок процесу поступової інтеграції націоналістичного руху в національну історичну пам'ять.

Метою статті є показати, як в ході дискусій в середовищі північноамериканської діаспори відбувалося становлення історіографії Акта відновлення Української держави. Під терміном «північноамериканська діаспора», ми розуміємо українську спільноту США та Канади, яка брала активну участь у громадському житті. Серед неї можна виділити дві групи: 1) емігранти, колишні учасники національно-визвольного руху, які, як правило, сповідували ідеологію однієї з фракцій ОУН («мельниківці», «бандерівці», «двійкарі»); 2) власне українська діаспора — діти та онуки повоєнних емігрантів, що народилися в Америці в 1960—1970-ті рр. і, відповідно, становили перше покоління виховане в англomовному культурному середовищі¹. Окрему категорію являють канадські й американські дослідники, сфера наукових інтересів яких стосувалася проблематики українського визвольного руху середини

¹ John-Paul Himka *A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America // Austrian history yearbook. Vol. 37 (2006)/ Center for Austrian Studies, University of Minnesota — P. 18.*

XX ст. Саме дослідники з середовищ поза українською північно-американською діаспорою створювали виклики, які підживлювали у багатьох аспектах суто внутрішню українську дискусію.

Використання терміну націоналістичний відносно ОУН і УПА в даній статті не несе негативних конотацій апріорі приписуваних праворадикальним рухам, а застосовуються як самоназва для означення українського визвольного руху та сформованої ним інтелектуальної традиції. Стигматизація українського визвольного руху середини XX ст., що відбувалася в рамках радянського нарративу Великої вітчизняної війни все ще стоїть на заваді об'єктивного осмислення історії ОУН і УПА. Дискурс Другої світової війни несе в собі відбиток дихотомії біполярного світу часів Холодної війни. Попри четверть століття української незалежності, український визвольний рух так і не було реабілітовано повною мірою. В умовах українсько-російської війни відбуваються постійні спроби повернути українське суспільство до старої радянської моделі пам'яті, в якій український визвольний рух було позбавлено самостійної ролі та зведено до рівня німецького колаборанта.

Північноамериканська історіографія націоналістичного підпілля представлена двома головними групами: емігрантською партійною та американською. Дослідження представників цих двох груп (за виключенням праці Дж. Армстронга) відділяє значний часовий проміжок. Структура емігрантської партійної історіографії вирізняється неспівмірністю праць представників мельниківського та бандерівського таборів. Така ситуація є результатом різного ступеню активності цих фракцій у період Другої світової війни, а отже, й гострою необхідності донести саме свою точку зору на тогочасні події. Щодо групи «двійкарів», яка виокремилася з бандерівського середовища у повоєнний період, то з низки питань вона була солідарною з представниками ОУН (б). Полеміка, яка відбувалася в рамках внутрішньопартійного діалогу, зводилась до монопольного права на спільну для обох фракцій історію руху. Фактично, повоєнна партійна еміграція сформувала певну традицію дослідження проблеми ОУН і УПА, яку ми пропонуємо називати націоналістичним історичним нарративом. Однією з його особливостей була вибіркковість у висвітленні історії діяльності руху. Особливу увагу приділяли двом групам подій: державотворчим процесам, в авангарді яких стояла ОУН, та подіям, що

справили вирішальний вплив на трансформацію ідеологічних та програмових засад українського націоналістичного руху. Останнє, як відмічають сучасні американські дослідники, було зумовлене переорієнтацією руху на демократичні країни Заходу. На тлі розповсюдженого серед представників еміграції методу хронологічного викладу матеріалу, можна виділити три комплекси проблем, в яких автори вдавалися до спроб концептуального осмислення питання в тогочасному загальносвітовому контексті, а саме: 1) Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р.; 2) діяльність похідних груп ОУН; 3) III-й конгрес ОУН 1943 р. Але саме Акт відновлення Української держави став відправною точкою, що визначила весь подальший напрям дискусій.

Представники діаспори у своїй більшості залишалися в рамках «мартирологічного» історичного наративу, а отже займали апологетичну позицію щодо досліджень емігрантських партійних істориків. Для американської історіографії український визвольний рух довгий час не становив значного інтересу. Сучасні американські дослідники спрямували свою увагу на найбільш «незручні» для українських націоналістів факти, як-то: тоталітарний характер руху, участь у ліквідації євреїв, волинська трагедія тощо. Підняття цих тем зумовило ревізію націоналістичного історичного наративу, створеного повоєнною українською еміграцією. Цей процес, на думку Дж.-П. Хімки, є необхідною передумовою для інтеграції українського наративу Другої світової війни у відповідний загальноамериканський історичний наратив².

Варто зупинитися на аналізі цих двох груп історичних досліджень у контексті вищезазначених комплексів проблем.

Оскільки Акт 30 червня 1941 р. був проголошений фракцією С. Бандери, то й більшість праць на цю тему належить її представникам. Головною тезою бандерівської партійної історіографії є твердження, що проголошення відновлення Української держави було продиктоване необхідністю поставити німців перед доконаним фактом й тим змусити відкрити свої плани щодо України³. Натомість їхні опоненти з фракції А. Мельника стверджують, що

² Himka J.-P. *War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora // Space of identity*. — 2005. — Vol. 5, № 1. — P. 17.

³ Мірчук П. *Акт відновлення української державності 30 червня 1941 р.: його генеза та політичне і історичне значення*. — Нью-Йорк, 1952. — С. 17.

акція 30 червня була настільки спонтанним і несподіваним рішенням, що навіть не всі члени революційної ОУН були поінформовані. Крім того, представники ОУН (м) хотіли проголосити відновлення української державності у Києві, що надало б цій акції загальноукраїнського значення⁴. Історик В. Верига, аналізуючи текст документа, відмічав: «Це був акт однієї групи, а не цілого Українського Національного Комітету, який мав би був виступати в імені цілого українського народу»⁵. Він звинувачує бандерівців у зведенні такої важливої події як проголошення відновлення української державності до рівня регіонального явища, та й взагалі не визнає за ОУН (б) права говорити від імені українського народу, оскільки крило С. Бандери не було загальноукраїнською політичною силою.

Досить стримано ініціативу ОУН (б) оцінює й авторитетний в українських націоналістичних колах американський історик Дж. Армстронг. Він відмітив, що ОУН (б) вдало скористалася ізоляцією західноукраїнських земель під час радянської окупації, внаслідок чого місцеве населення не знало про розкол в організації. Приязні стосунки українських націоналістів з офіцерами вермахту створювали враження, що бандерівці користуються німецькою підтримкою⁶. Саме блискавичність акції, на думку Дж. Армстронга, завела в оману західноукраїнську інтелігенцію й забезпечила ОУН (б) народну підтримку, яка зникла в міру усвідомлення суспільством справжнього стану речей. Зокрема, американський дослідник відмічав, що звернення митрополита А. Шептицького до пастви з закликом підтримати відновлення української державності було отримане представниками ОУН (б) нечесним шляхом. По-перше, митрополита не поінформували про розкол ОУН; по-друге, він вважав, що проголошення акта погоджене з німцями. Слабким, на думку Дж. Армстронга, видається виправдання бандерівських істориків, що А. Шептицький мав знати про внутрішній конфлікт в ОУН. Американський історик відмічав: аби закріпити свій успіх, бандерівці стали залучати до своєї діяльності авторитетних галицьких громадських та полі-

⁴ Верига В. *Втрати ОУН в II світовій війні*. — Торонто: Новий шлях, 1991. — С. 60.

⁵ Там само. — С. 61.

⁶ Armstrong J. A. *Ukrainian nationalism 1939—45*. — New-York: Columbia University Press, 1955. — P. 77.

тичних діячів. Так, Раду сеньйорів, яка мала виконувати функції парламента, очолив К. Левицький⁷.

Сучасний шведський дослідник А. Рудлінг, що тривалий час стажувався в Канаді, також відмічає, що бандерівці прагнули поширити свої впливи на помірковану галицьку інтелігенцію, яка сприймала останніх як «націонал-більшовиків», через спільний для обох політичних течій революційний нігілізм. До цього варто додати соціалістичні захоплення Д. Донцова у молоді роки та співробітництво КПЗУ і націоналістів у міжвоєнний період на Волині⁸. Все це в комплексі створювало досить неоднозначний образ націоналістів у середовищі старшого покоління галицької інтелігенції.

І. Лисяк-Рудницький, чий дослідження виходять з усталених рамок діаспорного нарративу, досить критично оцінював як мотивацію, що спонукала ОУН (б) до проголошення акту, так і сам акт. Він говорив: «тенденція до монопартійної диктатури проявилася яскраво в т. зв. Акті Проголошення Української держави з 30 червня 1941 року. Апологети бандерівщини кажуть, що метою «проголошення» було поставити німців перед доконаний факт. Правильніше буде ствердити, що метою було поставити перед доконаний факт українське громадянство, ще приголомшене та дезорієнтоване після советського терору, та узурпувати владу, перебігши дорогу мельниківським суперникам. Не можна не підкреслити жахливого примітивізму політичної думки, віддзеркаленого в цьому документі»⁹.

Один з головних аргументів на користь тези І. Лисяка-Рудницького є питання оборони української державності. Адже, як стверджує у своїх споминах сам голова уряду відновленої держави Я. Стецько, у розпорядженні ОУН (б) були значні сили, а саме: дружини українських націоналістів (ДУН) під командуванням сотника Р. Шухевича і майора Є. Побігущого (Рена) та повстанці ОУН в околицях Львова і Золочева під керівництвом І. Климів-Легенди¹⁰. Однак, всі бандерівські дослідники наголошують на політич-

⁷ *Armstrong J. A. Ukrainian nationalism 1939–45. — New-York: Columbia University Press, 1955. — P. 80–81.*

⁸ *Rudling A. Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA// East European Jewish Affairs — 2006. — Vol. 36, № 2 — P. 168.*

⁹ *Лисяк-Рудницький І. Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові) // Історичні есе: у 2 т. К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 491–492.*

¹⁰ *Стецько Я. Історичний чин нації // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 19.*

ній недоцільності негайного переходу до конфронтації, оскільки існувала надія на більш сприятливий для України розвиток подій.

Я. Стецько вказував на наявність двох точок зору в міністерствах і командуванні вермахту щодо колоніальної політики на Сході, і саме цим пояснює відтермінування лідерами ОУН (б) початку збройної боротьби проти німців. Крім того, автор вказував на серйозність наслідків українсько-німецького протистояння¹¹. Наскільки об'єктивно оцінювали ситуацію керманічі ОУН (б) літом 1941 р. сказати складно. Більшість праць бандерівських дослідників, присвячених акту 30 червня, були написані, як мінімум, з 25-річної перспективи. Отже, на мемуари не могли не вплинути як негативний досвід у німецьких концтаборах, так і північноамериканське культурне середовище та його демократичні цінності.

Думку про передчасність збройного спротиву поділяв й знай бандерівський дослідник П. Мірчук. Однак він називає інші причини: по-перше, це відсутність в українському суспільстві бачення Німеччини як ворога через історико-географічні обставини (відсутність спільного кордону і українсько-німецького військового протистояння у минулому); по-друге, необхідність перехопити стратегічну ініціативу у своїх одвічних конкурентів ОУН (м) та закріпити свої позиції на західноукраїнських землях як провідної політичної сили¹². П. Мірчук пояснював мотивацію бандерівців тим, що опоненти із табору А. Мельника могли б представити дії ОУН (б): «...як нерозважну провокацію «політично невироблених одиниць», яка, мовляв, знівечила безсумнівну прихильність гітлерівської Німеччини до державницьких змагань України і, що найнебезпечніше, український загаль міг би був у це повірити»¹³. Ця теза П. Мірчука вказує на слухність думки І. Лисяка-Рудницького про акт як непродуману й погано підготовлену акцію. До того ж, наведена цитата вказує на той значний вплив, що мала ОУН (м) серед населення Галичини. Бандерівська історіографія всіляко намагалася його применшити.

¹¹ Стецько Я. *Історичний чин нації // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараніці, Р. Малашука. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 29.*

¹² Мірчук П. *В річницю проголошення акта відновлення української державності // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараніці, Р. Малашука. — Торонто—Нью-Йорк—Лондон, 1967— С. 424.*

¹³ Там само. — С. 425.

Взаємні обвинувачення представників обох фракцій ОУН є головною рисою націоналістичного історичного нарративу. Мельниківці вважають, що необдумані кроки їх опонентів спровокували німецькі репресії проти обох крил ОУН¹⁴. Тоді як бандерівські дослідники наголошують, що жертовність була чесною лише представників їхньої фракції, а мельниківці, співпрацюючи з німцями, стали знаряддям цих репресій¹⁵. Хибність першої думки відмічав Дж. Армстронг: «Група Бандери була неспроможна збагнути справжню природу претензійності німецької політики. З огляду на те, що пізніше стало відбуватися в Україні, можливо, що суворі репресії проти будь-яких форм самоврядування, все одно були б запроваджені Гітлером незважаючи на те, був би акт проголошений чи ні»¹⁶. Американський дослідник також вказував на факт, що дав підстави бандерівцям звинувачувати своїх опонентів у співпраці з німцями, а саме: прибуття у Львів разом з айнзацгрупою СС (якій було доручено розібратися з новоствореним українським урядом) відомого діяча фракції ОУН (м) Чучкевича, що був одним з перекладачів. Однак Дж. Армстронг це не коментує¹⁷.

Серед всього загалу досить тенденційних праць бандерівської еміграції окремо треба відмітити роботи воєнних істориків. Л. Шанковський пропонував відійти від усталеної в діаспорі практики, коли оцінка певних подій, зокрема й акта 30 червня узаляжнювалися ставленням автора до тієї політичної сили, що її проголосила, в нашому випадку — до ОУН (б). Л. Шанковський застосовував компаративний підхід й виходив за рамки традиційного для емігрантської історіографії проблеми ОУН-УПА трикутника (мельниківці — бандерівці — двійкарі). Так, автор наголошує на особливому невдоволенні проголошенням акта серед уенерівських кіл через відсутність посилань на державотворчі традиції українського народу часів Української Народної Республіки¹⁸. На

¹⁴ Верига В. *Втрати ОУН в II світовій війні*. — С. 119—120.

¹⁵ Мірчук П. *Гітлерівський наступ на українських самостійників // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука*. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 429.

¹⁶ Armstrong J. A. *Ukrainian nationalism 1939—45*. — Р. 82.

¹⁷ Там само. — Р. 83.

¹⁸ Шанковський Л. *За об'єктивну оцінку акта 30 червня (з перспективи 25 років) // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука*. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 344.

прикладі Литви український дослідник показує, як національні інтереси мають превалювати над дрібнопартійними. Зокрема, коли 23 червня 1941 р. литовська підпільна організація — ЛАФ (Фронт литовських активістів) проголосила відновлення Литовської республіки, цей акт позитивно сприйняли в екзильному уряді у Лондоні. Л. Шанковський зазначав, що екзильний уряд Литовської республіки «не дезавуював ... АКТУ 23 ЧЕРВНЯ, але, навпаки, вже в серпні 1941 р. покликався на нього перед західними альянтами, як на вияв волі литовського народу жити своїм незалежним життям у самостійній литовській державі»¹⁹.

Відсутністю чіткого посилання на спадок державотворчої традиції УНР автор пояснював, по-перше, орієнтацією екзильного уряду на західних союзників, а, отже, подібні посилання були б не логічними з огляду пронимецької орієнтації ОУН (б); по-друге, обмеженістю кордонів УНР, які внаслідок Варшавського договору 1920 р. не включали західноукраїнські землі (УНР була змушена відмовитись від них на користь Польщі). ОУН (б), яка мріяла про незалежну Україну від Кубані до Карпат, не бажала зв'язувати себе подібними дипломатичними договорами²⁰.

Навряд чи, проголошуючи Акт відновлення української держави, бандерівці керувалися таким глибоким аналізом міжнародної політики. Як правильно зауважував І. Лисяк-Рудницький, і це підтверджували деякі бандерівські історики (П. Мірчук), ОУН (б) за будь-яку ціну прагнула перехопити стратегічну ініціативу у інших політичних сил, підтвердження чого постійно знаходилося в практичній політиці групи С. Бандери.

Ю. Тис-Крохмалюк вважав, що «більшість праць, дискусій і критик, послуговуються всякими аргументами, тільки не військовими, хоч найважливіші події історії ХХ століття проходили в часах великих воєн і революцій»²¹. За логікою автора, спочатку має відновлюється держава, а потім з'являється її військо²². Тому

¹⁹ Шанковський Л. За об'єктивну оцінку акта 30 червня (3 перспективи 25 років) // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 352—353.

²⁰ Там само. — С. 360—362.

²¹ Тис-Крохмалюк Ю. 30-те червня в світлі науки про війну // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 435.

²² Там само. — С. 441.

він особливо наголошував на своєчасності проголошення акта, й відмічав виняткову зручність перехідного моменту, обраного для відновлення української державності²³. Ю. Тис-Крохмалюк вважав, що за відсутності організаційної діяльності державотворчої еліти нації «...народні почування ворожі до противника не сягнуть вище бунту»²⁴. Доказ своєї правоти автор вбачав в українському минулому доби Центральної Ради, коли остання з ініціативи В. Винниченка відмовилась від ідеї створення української армії²⁵.

Велика увага бандерівської історіографії до акта 30 червня викликана також тим, що наступ німецької репресивної машини на представників ОУН (б) став поштовхом для переходу бандерівців на антинімецьку платформу. Зокрема, український емігрантський дослідник з-поза націоналістичного табору С. Горак на підтвердження цієї думки подає таким приклад: «ОУН (м), не переживши потрясіння разом з демократичним табором, залишилась, як і перед тим, у позиції вичікування, готовності до компромісу і праці (з німцями — Я. П.) в існуючих обставинах»²⁶.

Ця думка не зовсім відповідає дійсності. Були дані як про перехід на антинімецькі позиції самої ОУН (м), так і про репресії німців щодо її членів. Однак відсутність практичної боротьби проти німців все ж таки дозволяє говорити про пронімецьку позицію ОУН (м) та інших політичних сил Західної України.

Полеміка в емігрантській партійній історіографії довкола акта 30 червня та його значення в українській державотворчій традиції не давала однозначної оцінки цієї історичної події. Апологетичний тон більшості праць, зумовлений, як правило, або партійними інтересами, або тією особливою важливістю, яку має державотворча діяльність за умови відсутності державності. І. Лисяк-Рудницький та Дж. Армстронг не надають цій події епохального значення, оскільки вважають, що вона справила більший вплив на організацію, що її ініціювала, ніж на реальний розвиток історичних подій.

²³ Тис-Крохмалюк Ю. 30-те червня в світлі науки про війну // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 443.

²⁴ Там само. — С. 440—441.

²⁵ Там само. — С. 440.

²⁶ Горак С. Українці і друга світова війна: Досвід співпраці з Німеччиною, 1941—1942 // Український історик. — 1979. — № 1—4. — С. 31.

Північноамериканська історіографія націоналістичного підпілля ОУН в період німецької окупації, як власне і всіє проблеми ОУН-УПА, є прикладом складної взаємодії трьох чинників: політики, пам'яті та історії. Домінування одного чи певної комбінації цих чинників, впливали не тільки на актуальність проблеми націоналістичного руху на певному етапі розвитку, але й віддзеркалювали стан суспільної свідомості української громади США та Канади.